

Українсько-польське протистояння 1942–1944 рр. у контексті історії Центрально-Східної Європи

Наукова та суспільна дискусія навколо «волинських подій», 70-річчя яких вшановуватиметься цього року, є однією з найбільших, найгостріших та найболісніших за всю історію незалежної України. Не секрет, що в історії багатомісячних українсько-польських відносин є різні сторінки. ХХ ст. не лише не розв'язало накопичених проблем, а й додало нових. Водночас лише національний контекст навряд чи дасть змогу цілком зрозуміти глибинну природу українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. Тому хотілося б поглянути на ці трагічні події, не вилучаючи їх із подій європейської історії Європи минулого століття.

Загалом у 1939–1945 рр. загострювалися старі міжнаціональні суперечності та додавалися нові проблеми у стосунках між народами. Це особливо яскраво ілюструє ситуація у Центрально-Східній Європі. Досить часто в історіографії проводять аналогії «волинських подій» із конфліктом між хорватами (усташі Анте Павеліча / Ante Pavelić) та сербами часів Другої світової війни (від весни 1941 р.). Саме про це пишуть Володимир В'ятрович [2, 39], Юрій Шевцов [6, 118] та ін. На міжнародну орієнтацію політичних сил загалом у Центрально-Східній Європі звертає увагу Леонід Зашкільняк. Він зауважує: немає нічого дивного, що українські націоналісти, так само як хорватські, словацькі чи представники інших уявлених народів, розраховували на зміни status quo, встановленого Версальською системою [20, 23]. Чи не найбільш ретельним порівняльним аналізом подій на українсько-польському порубіжжі та подій на Балканах слід вважати студію австрійського історика Філіппа Тера [18].

Однак не менш бурхливі події розгорталися на теренах колишньої Другої Речі Посполитої. Цікаво поглянути, як розгорталися відносини у трикутнику Україна – Польща – Литва. Перш ніж починати розмову про те, як склалися відносини між цими націями в роки Другої світової війни, варто зробити декілька вступних зауваг, які стосуватимуться щонайменше історії міжвоєнного періоду.

Перша світова війна і пов'язаний з нею розпад останніх імперій на європейському континенті подарували шанс низці пригноблених до того націй розпочати свою боротьбу за власну державність. Саме тоді серед інших на політичній мапі постають модерні держави українців, литовців, поляків. І тут ми можемо говорити про першу, до того ж суттєву, відмінність у минувшині цих сусідніх народів – якщо полякам і литовцям удалося зберегти свою державність

аж до початку Другої світової війни, то українські державотворчі змагання зазнали поразки. Українські землі зрештою потрапили під владу радянської Росії (як УСРР, а з 1937 р. – УРСР) та Другої Речі Посполитої. Серед інших причин, що призвели до такого результату, були наслідки українсько-польської війни 1918–1919 рр., підґрунтям якої слід вважати суперечку за Львів, який з погляду поляків міг належати лише до Польщі. У розрізі суспільному це виявилось, з одного боку, у зневажливому ставленні польської спільноти до української, а з іншого – у зміцненні образу поляка як ворога та окупанта в свідомості українців.

Ще наприкінці Першої світової війни серед поляків Литви поширилася думка, що якщо не цілий край, то принаймні Віленщина (разом із Вільнюсом, значення якого для польської культури та самосвідомості важко переоцінити), мають бути у відродженій Польщі. Загалом, у часи Другої Речі Посполитої у польському суспільстві спопуляризовано негативний образ литовців, який можна окреслити як стереотип «злого карлика». Водночас литовська візія ситуації навколо Вільнюса виглядала діаметрально протилежною: Віленщина окупована поляками, а тому польська влада там є незаконною [2, 104]. Тому й не дивно, що міждержавні стосунки Польщі та Литви були непростими. За умов гострого міждержавного конфлікту польська меншина Литви стала своєрідною заручницею у стосунках держав. Кожна криза відображалася на становищі поляків у Литві та литовців у Польщі. Тим більше, що тривалий час між державами не було дипломатичних стосунків, не існувало прикордонного руху, а ситуацію того часу можна схарактеризувати як стан «холодної війни».

У таких складних обставинах ці три народи зустріли початок Другої світової війни. Очевидно, що обставини, які склалися в 1939–1945 рр., не сприяли залагодженню конфліктів та налагодженню добросусідських стосунків. Аналізуючи історію того часу, можна виділити низку моментів, вартих особливої уваги.

Від самого початку Другої світової війни землі Литви, Польщі й України стали розмінною монетою у перемовинах Гітлера і Сталіна. 23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад – пакт Молотова-Рібентропа, до якого додавався секретний протокол про розмежування сфер впливу сторін у Європі. Секретний протокол, існування якого радянське керівництво впродовж півстоліття заперечувало (як зрештою заперечують і нині деякі російські автори), давав Сталіну можливість територіальних надбань у межах кордонів Російської імперії 1913 р. Німеччина погоджувалася на приєднання до Радянського Союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Західної Білорусії, Західної України; водночас отримувала повну свободу дій у Європі і забезпечила собі радянські поставки воєнно-стратегічних матеріалів і продуктів харчування. Після уточнення сфер впливу цих держав розмежувальна лінія між ними виглядала так. У сферу впливу СРСР переходила Литва, Бессарабія і Північна Буковина, у сферу впливу Німеччини – Лемківщина і Холмщина (українські етнічні території, які раніше

були у сфері впливу СРСР). При цьому варто наголосити: якщо поляки ці події усвідомлювали однозначно як трагічну втрату власної держави, то для західних українців вони означали позбавлення від польського гніту та можливість здобуття власної держави. Що стосується литовців, то для них початок Другої світової війни ознаменувався отриманням омріяного Вільнюса і Віленщини. Значна частина поляків потрактувало це, як долучення Литви до поділів Польщі. Для литовців це було передовсім актом справедливості та розтягнута в часі реалізація угоди з радянською Росією 1920 р. [13, 277] Водночас, за словами Генріха Віснера, литовська політика у 1939–1940 рр. негативно відобразилася «якщо не на польсько-литовських стосунках, то принаймні на образі литовця».

Після радянської окупації литовці, поляки та українці зазнали репресій з боку каральних органів. За даними О. Горланова та А. Рогинського, впродовж вересня 1939-го – червня 1941 р. у західних областях України органами НКВС, лінійними відділами НКВС Львівської залізниці і т. д. було «вперше» заарештовано понад 79 тис. осіб за звинуваченнями у контрреволюційній діяльності. Причому якщо на початку репресій основну частину арештованих становили представники польської національності, то згодом репресії зачепили українців та євреїв. Що стосується Литви, то в підсумку постраждало близько 16 тис. осіб, а масовість і «миттєвість» арештів та депортацій 14–17 червня 1941 р. у Литві, Латвії та Естонії вирізняють їх навіть на фоні сталінської статистики. Очевидно, що жорсткі репресивні акції остаточно визначили ставлення мешканців Західної України і Балтії до радянської влади. Водночас позірне толерування радянським режимом колишніх національних меншин спонукало поляків убачати в них винуватців своєї трагедії.

На відміну від поляків, литовські (Фронт литовських активістів; лит. Lietuvos Aktyvistų Frontas (LAF)) та українські (Організація українських націоналістів (ОУН)) національні сили очікували початку німецько-радянської війни з надією на розбудову в нових обставинах незалежних національних держав. Не випадково вже відразу після її початку, 23 червня 1941 р., у Каунасі Леонас Прапуоленіс (Leonas Prapuolenis – один з керівників LAF) зачитав текст відозви, що проголошувала незалежність Литви. Прем'єр-міністром став К. Шкірпа, однак оскільки він на той час уже був заарештований, виконував обов'язки прем'єра став Юозас Амброзавичус. Одночас, 30 червня 1941 р., у Львові Ярослав Стецько (чільний діяч ОУН(б)) проголосив Акт відновлення Української держави. Показово, що німецька влада однозначно перекреслила сподівання українців та литовців на відбудову власної державності, а керівників проголошених урядів Я. Стецька та К. Шкірпу заарештували. На території Литви, Латвії, Естонії та Білорусі був утворений Райхскомісаріат Остланд (Reichskommissariat Ostland) з окремим Генеральним комісаріатом Литви (Generalkommissariat Litauen) [9, 133]. Однак у польській суспільній свідомості на українців та литовців було поставлено клеймо колаборантів.

Окремої розмови заслуговує проблема впливу на міжетнічні стосунки в цій

частині Центрально-Східної Європи накопичених стереотипів. Для з'ясування ставлення поляків до литовців скористаємося з опрацювання історії польсько-литовського конфлікту професора Конрада Гурського (1894–1990), що було створене у 1943 р. на прохання Бюро пропаганди та інформації Віленського округу АК і відображало традиційні погляди. Гурський, зокрема, визнавав литовське національне відродження як антипольську справу росіян і німців. На його думку, відродження було ділом агресивної, звироднілої групи ренегатів і зрадників, а тезу про сполонізованих литовців називав «хворобливим міфом». Ментальність «литвоманів» він прирівнював до настрою неслухняних дітей із «психологією звільнених невільників», які мстять своїм благодійникам, що дарували їм свободу. Твердив, що злочинною була сама можливість постання незалежної Литовської держави. З позиції Гурського результатом поступок, толеранції і сентименту щодо литовців стали їх дії під час війни – а це знищення польськості в Литві. Натомість для репрезентантів литовського руху головним завданням було відновлення незалежності Литви, що виражала теза: «... литовці ні за більшовизм, ні за націонал-соціалізм, а обирають третій шлях – робити те, що вигідно Литві» [1, 58].

Ще більш скомплікованим виглядає образ українця в польській суспільній свідомості. Сформована впродовж віків і закріплена творами на кшталт «Вогнем і мечем» Генріха Сенкевича візія українця лише як «різуна» і гайдамаки тяжіла та й досі тяжіє над польською суспільною свідомістю. Зрештою, детальний розгляд цієї проблеми Мирославом Труханом звільняє нас від потреби зупинятися на цьому питанні.

За німецької окупації українсько-польські та литовсько-польські стосунки погіршуються. Тим більше, що це, на думку багатьох дослідників, відповідає інтересам німців, які діяли згідно із засадою «поділяй і володарюй». Німці організували й озброїли численні поліційні українські та литовські формування. Паралельно створюються партизанські загони – Українська повстанська армія і Литовська армія свободи (Lietuvos Laisves Armia (LLA)). Для польського підпілля на західноукраїнських теренах саме УПА ставала істотною загрозою, а перемовини (за посередництвом митрополита Андрея Шептицького) не давали результату. Зрештою дійшло до кривавих сутичок спочатку на Волині (їх апогеєм вважають літо 1943 р.), а згодом у Східній Галичині – вже 1944 р.

Подібні проблеми, але меншою мірою, були на Віленщині, де теж дійшло до сутичок між литовськими формуваннями і польськими партизанами. 1943 р. там організовано партизанські відділи АК, які почали діяти не лише проти німців, а й проти литовської адміністрації та поліції. У 1944 р. з німецької ініціативи повстала литовська добровольча формація під керівництвом Повіласа Плехавічюса (лит. Povilas Plechavičius), т. зв. Литовський місцевий полк (Lietuvos Vietinė Rinktinė) одним із завдань якого була боротьба з польськими та радянськими партизанами.

Апогеєм польсько-литовська боротьба досягла наприкінці червня 1944 р. Тоді в організованій поляками засідці під Глітішками (лит. Glitiškės) загинули литовські

поліцаї, а у відповідь литовський батальйон поліції здійснив паціфікацію цього польського села, у ході якої загинуло 38 поляків. У межах відплати, здійсненої з легкої руки коменданта АК Вітольда Єжи Фальковського («Wik»), у селі Дубинках (лит. *Dubingiai*) дійшло до вбивства від декількох десятків (за оцінками польських істориків) до сотень (за даними литовських вчених) литовців (у тому числі жінок і дітей). В обох акціях постраждали безборонні цивільні, що не може не викликати жалю [16].

Елементом, який впливав на ці стосунки, була діяльність радянських партизанів. Радянських відділів було порівняно мало у Східній Галичині і на Віленщині, де їх успішно поборювали відповідно українці і литовці, однак, з огляду на сприятливі умови для партизанських дій, велика кількість їх перебувала на Волині і Поліссі, особливо на території Новогрудського округу ЗВЗ-АК. Показовим є факт співпраці відділів АК та радянського війська в липні 1944 р. під час визволення Вільна. Таким чином робилася спроба заманіфестувати польські права на терени, окуповані СРСР. Однак саме радянська позиція зробила безпредметними і українсько-польські, і литовсько-польські суперечки. Тоді ж, у 1943–1944 рр., розгортається українсько-польський конфлікт. На теренах, які і українці, і поляки розглядають як складову частину своїх майбутніх державних утворень, доходить до винищення цивільного населення.

Окремої уваги заслуговує звинувачення поляками українців та литовців у знищенні євреїв, при цьому їх змальовують як затятих антисемітів. Особливо часто можна натрапити на звинувачення литовців в їх участі у Понарській трагедії, а українців – в активній співучасті українських поліцаїв у масовому винищенні єврейського населення в Україні. При цьому зазначимо, що ідея пов'язування антиєврейських й антипольських акцій не є новою. Так, ще у звіті Делегатури польського уряду у травні 1942 р. стверджувалося: «... Литовці обманулись у своїх сподіваннях на німців і ще більше прагнуть помсти над переможеними поляками. Постійно погрожують, що після знищення євреїв надійде черга поляків» [7, 183]. Водночас слід зауважити: така пильна увага до єврейського питання не є давньою історичною традицією, а радше модерною, що поширилася уже після Другої світової війни.

Конфлікти часів Другої світової війни належать до тих моментів в історії, які визначають великою мірою історичну свідомість сучасних українців, поляків, литовців. І це попри те, що комуністичний режим не толерував функціонування пам'яті про ті події. Інформація про те, що відбувалося на Волині, в Галичині, на Віленщині, почала поширюватися щойно після розпаду СРСР. При цьому національні версії різняться чи не кардинально. Так, наприклад, з погляду литовців, акції генерала Люціана Желіговського (т. зв. «бунт» Желіговського; лит. *Želigovskio maištas*) і становища литовців під «польською окупацією», як і конфлікт на Віленщині у роки Другої світової війни, є тим, що обтяжує сумління поляків [10, 345]. У литовській свідомості сформувалося бачення АК як ворожої і

злочинної сили. Як слушно зауважує Ян Видацький, наскільки поляки ідеалізують АК, настільки литовці, навпаки, ставляться до неї приблизно так, як польське суспільство ставиться до УПА [3]. Звинувачення УПА у вчиненні «геноциду» поляків на Волині та Східній Галичині є щонайменше частково елементом сучасної польської політики.

Ще одним міжнаціональним конфліктом на територіях колишньої Другої Речі Посполитої був польсько-білоруський, який у 1942–1944 рр. переріс у збройну боротьбу. Хоча протистояння представників польського підпілля та білоруського національного руху було менш кривавим, ніж сутички з українськими чи литовськими національними силами, проте загальні тенденції зберігаються. Спробуємо окреслити основні з них.

Після подій 1939–1941 рр. серед польського населення Західної Білорусії, як і по всіх «східних кресах», переважало негативне ставлення до т. зв. «національних меншин» (у цьому випадку – до білорусів). Поява німців на цих теренах змусила поляків шукати можливості відновлення свого привілейованого становища, ба більше – шукати способів повернення Західної Білорусії до складу Польської держави. Для реалізації цих завдань, на думку поляків, можна було піти на будь-які кроки. Саме цим, на думку дослідників, зумовлена їхня співпраця з німецькою окупаційною владою. Це підтверджують і документи польського підпілля, у яких ми, зокрема, читаємо таке: «Польська громадськість рада приходу німців та звільненню від більшовицького терору. Значна частина членів польських підпільних організацій вступила до німецької поліції... Також велика кількість поляків працює в органах місцевої влади» [26, 195]. Так, досить швидко поляки зайняли майже всі посади в повітових та гмінних управах на Новогрудчині та Віленщині. При цьому слід наголосити, що все це відбувалося з відома польського підпілля. Очевидно, така позиція не могла бути прийнята іншою стороною й викликала протидію їй. Нагадаємо, що подібну ситуацію, а, відповідно, звинувачення в співпраці з німцями, ми фіксуємо й на західних землях України.

Ще до початку радянсько-німецької війни було створено Білоруський комітет самопомогі (БКС). Його представники йшли тим самим шляхом, що й репрезентанти національних рухів України та Литви: вони прагнули не без допомоги Німеччини створити незалежну Білоруську державу, хоча в реалізації цього завдання білоруська сторона мала чимало проблем. Отож, як в Україні, Литві, так і в Білорусі протистояння зумовлено суперечкою за належність спірних територій до тієї чи іншої держави. Так, виступаючи від імені білоруської сторони, Ян Станкевич пропонував полякам створити Білоруську державу, яка перебуватиме в тісній унії з Польщею. За кордони на заході бралися межі, означені свого часу лінією Керзона. Незалежна Білорусь, на думку Станкевича, могла б стати буфером між Річчю Посполитою та СРСР. Цікаво, що ця ідея частково повторювала федералістську концепцію Ю. Пілсудського початку 1920 р. При цьому білоруські націоналісти робили ставку на британського прем'єра Вінстона

Черчілля та розраховували на підтримку своїх ідей Великобританією. Поляки ж у післявоєнному державному устрої готові були запропонувати білорусам щонайбільше широку автономію у складі Польщі. За таких умов, очевидно, пошуки точок дотику виявилися марними [25, 366]. Згадаймо, що те ж саме зіткнення концепцій – польської *status quo ante bellum* й українського прагнення створення на тих самих теренах власної держави – стало причиною українсько-польського протистояння на західних землях у роки Другої світової війни.

Окремої розмови потребує роль зовнішнього чинника (зокрема німецького) у розгортанні і білорусько-польського конфлікту, і українсько-польського протистояння. При цьому історики відзначають прагнення німецької окупаційної влади використати міжнаціональні антагонізми у своїх цілях. Деякі дослідники (наприклад Ю. Грибовський [22, 118]) вважають, що німці відіграли провідну роль у загостренні національних антагонізмів на території Генеральної округи «Білорусь». Тут передусім слід згадати проведення з травня 1942 р. Головним управлінням безпеки Третього райху т. зв. «Polenaktion» (польська акція) – репресивних заходів, які полягали в «чистці» адміністрації від осіб польської національності, що супроводжувалося фізичним винищенням. При цьому часто жертвами ставали люди, які не були пов'язані з польською конспірацією. «Польська акція» одночасно означала підтримку білоруського руху. В Україні та інших окупованих територіях робилася спроба вибудувати систему противаг. Генеральний комісар Вільгельм Кубе (Wilhelm Richard Paul Kube) вважав, що польський рух на території округу є досить міцним і в будь-який найнезручніший для окупаційної влади момент може «підняти голову» в німецькому запіллі. Білоруські ж сили були доволі слабкими й не загрожували інтересам Німеччини, а тому робилася ставка на зміцнення білоруських впливів. «Білорусів не можна порівнювати з жодним з народів “Остланду”, які всім ходом своєї історії були налаштовані проти німців. Білоруси, – відзначав Кубе у квітні 1943 р. – єдиний народ, що не займався політичними інтригами проти Німеччини. Литовці ненавидять нас... латиші та естонці привітно зустрічали нас не тому, що це були німецькі війська, а тому, що це армія, яка звільнила їх від більшовиків – усі вони готові проміняти нас на англійців» [23]. Задля справедливості слід зазначити, що наступник В. Кубе на посту генерального комісара К. фон Готтберг не був прихильником співпраці з білоруськими націоналістами, хоча, перебуваючи на посаді, був змушений піддати свої погляди ревізії [24, 106–107]. За висновками дослідників, польські впливи після проведення «антипольської акції» були ліквідовані на території Барановицького, Вілейського, Новогрудського й Слонімського округів, де переважало православне населення.

Дискусійним та суперечливим є питання терору польського підпілля щодо білорусів. Білоруські й російські дослідники висловлюють думку про цілеспрямований характер винищення цивільного населення. Яскравою ілюстрацією цієї тези може слугувати також директива для польських легіонів

від 14 травня 1943 р., що її наводить О. Яковлева: «Метою польських легіонів є звільнення Західної Білорусії від більшовизму. Кожен поляк повинен пам'ятати, що білоруси – вороги польського народу... Поляки повинні усіма способами компрометувати білорусів перед німцями, домагатися арештів білорусів для того, щоб втрати білорусів були якнайбільшими» [7, 178]. Лише за польськими джерелами (командира Новогрудського округу АК Януша Правдзиць-Шляського) було винесено та виконано 30 смертних вироків [27, 93]. При цьому серед білорусів, убитих вояками АК, були не лише політичні, а й культурно-просвітні активісти: сільські вчителі, православні священники, прихильники автокефальної Білоруської православної церкви. Зокрема, польський письменник Юзеф Мацкевич називає такі імена: о. Іван Оляхович (разом із дружиною), о. Костянтин Маєцький, о. Анатоль Кірик, о. Михаїл Леванчук (разом із дружиною), ієромонах Лукаш [21, 114]. У цьому контексті слід нагадати, що 1942 р. на Холмщині серед тих, хто загинув з українського боку, були переважно провідники українського життя.

Отож, попри всю складність, багатоаспектність та дискусійність проблеми, українсько-польське протистояння складно назвати явищем безпрецедентним. Воно вписується в тенденції європейської історії ХХ ст., що знімає з українців звинувачення, яке висувують деякі польських автори у їх патологічній ненависті до поляків.

Список використаних джерел та літератури

1. Бубнис А. Литовское национальное антифашистское сопротивление 1941–1945 гг. / Арунас Бубнис // Вестник архивиста. – 1995. – № 3 (27). – С. 55–60.
2. В'ятрович В. М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Володимир В'ятрович. – [вид. 2-ге, доповн. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 288 с.
3. Видацкий Я. Польское высокомерие и литовские фобии [Электронный ресурс] / Ян Видацкий // Новая Польша. – 2011. – № 9. – Режим доступа: <http://www.novpol.ru/index.php?id=1532>
4. Зайцев О. «Інтегральний націоналізм» як теоретична модель для дослідження українського націоналістичного руху / Олександр Зайцев // Укр. визвольний рух: наук. зб. – 2011. – № 15. – С. 5–25.
5. Палій Г. Крах Югославії: від єдиної держави до національної фрагментації Західних Балкан / Ганна Палій // Магістеріум. – Вип. 10 : Політичні студії. – К., 2002. – С. 111–118.
6. Шевцов Ю. Военные последствия «Волынской резни»: создание УПА и сдерживание советского партизанского движения / Юрий Шевцов // Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов : сб. док. и исслед. / сост. А. Дюков. – М. : Алексей Яковлев, 2008. – С. 118–141.
7. Яковлева Е. В. Польша против СССР. 1939–1950 / Елена Яковлева. – М. : Вече, 2007. – 416 с.
8. Bass W. The Triage of Dayton / Warren Bass // Foreign Affairs. – 1998. – September/October.
9. Bubnys A. Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944) / Arūnas Bubnys // Studia Podlaskie. T. XVII. – Białystok, 2007–2008. – S. 133–144.
10. Buchowski K. Litwomani i polonizatorzy : mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku / Krzysztof Buchowski. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – 468, [1] s.
11. Iuso P. Il fascismo e gli ustascia, 1929–1941 : il separatismo croato in Italia / Pasquale Iuso. – Roma : Gangemi, 1998. – 143 p.
12. Kasperavičius A. Współcześni historycy litewscy o sprawie Wilna i stosunkach polsko-litewskich w latach 1918–1940 oraz zmiany w potocznej świadomości Litwinów / Algis Kasperavičius // Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku : historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku / red. Krzysztof Buchowski i Wojciech Śleszyński ; Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku [et al.]. – 102

Białystok : Archiwum Państwowe, 2003. – S. 104–115.

13. Kowalski M. Wileńszczyzna jako problem geopolityczny w XX wieku / Mariusz Kowalski // Problematyka geopolityczna Ziemi Polskich / pod red. Piotra Eberhardta. – Warszawa : Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego PAN, 2008. – S. 267–296.

14. Pavličević D. Historia Chorwacji / Dragutin Pavličević ; przekł. Łucja Danielewska. – Poznań : Wydaw. Naukowe UAM, 2004. – 634 s., [12] s. tabl. : faks., fot., mapy kolor., portr.

15. Popović N. Ideologija fašizma u jeziku ustaške propagande / Dr. Nikola Popović. – Beograd : Vojna štamparija, 1989. – 224 p.

16. Šibakovski J. Stosunki polsko-litewskie – od sporów i konfliktów do strategicznego partnerstwa : Uniwersytet Warszawski; Wydział Dziennikarstwa i Nauk politycznych. Praca magisterska na kierunku Stosunki Międzynarodowe [Електронний ресурс] / Jan Šibakovski. – Режим доступу : <http://ru.scribd.com/doc/96853711/stosunki-polsko-litewskie>

17. Stamenković V. Zapominane chorwackie ludobójstwo na Serbach / Vladan Stamenković // Myśl Polska. – 2011. – Nr. 17–18. – S. 16–17.

18. Ther Ph. Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie / Philipp Ther. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2012. – 488 s.

19. Wiczorkiewicz P. Masakra wołyńska / Paweł Wiczorkiewicz // Wprost. – 2008. – Nr. 35. – S. 72–74.

20. Zaskilniak L. Przyczyny i tło konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1947 (koreferat) / Leonid Zaskilniak // Wołyń 1943 – rozliczenie : materiały przeglądowej konferencji naukowej «W 65. rocznicę eksterminacji ludności polskiej na Kresach Wschodnich dokonanej przez nacjonalistów ukraińskich», Warszawa, 10 lipca 2008 / [red. Romuald Niedzielko] ; Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2010. – S. 22–24.

21. Весялкоўскі Ю. Што прывяло Армію Краёву на Беларусь / Ю. Весялкоўскі. – Лондан, 1995.

22. Грыбоўскі Ю. Польска-беларускі канфлікт у Генеральнай акрузе «Беларусь» (1941–1944 гг.) / Юры Грыбоўскі // Біа́лорускі Зeszyty Historyczne. – 2006. – Nr 25. – S. 116–167.

23. Літвін А. Кубэ як магілышчык беларускай нацыянальнай ідэі [Електронний ресурс] / Аляксей Літвін // Наша ніва. – 1999. – № 4 (125). Режим доступу : <http://nn.by/?c=ar&i=93300>

24. Романько О. В. Легион под знаком Погони: Белорусские коллаборационистские формирования в силовых структурах нацистской Германии (1941–1945) / Романько Олег Валентинович. – Симферополь : Антиква, 2008. – 304 с.

25. Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Юры Туронак; [пер. з пол.]. – Смаленск : [б. в.], 2008.

26. АК w dokumentach, 1939–1945. – T. 2 : Czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn, 1973. – 627 p.

27. Prawdzic-Szlaski J. Nowogródzczyzna w walce: 1940–1945 / Janusz Prawdzic-Szlaski. – Szczecin : Errata, 1989. – 283 s., [28] s. tabl. : fot., mapy, pl., portr.